

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨ ЭТАПТАРЫ ТУУРАЛУУ.

Об этапах изучения истории литературы.

Ob etapakh izucheniya istorii literatury

Аннотация: Бул макалада ХХ кылымдын 40–60-жылдарындагы кыргыз профессионал адабиятынын тарыхын илимий деңгээлде изилдеген илимий маанайда жазылган изилдөө эмгектердеги ийгиликтери жана айырмачылыктарын, илимий теориялык багыттарын, кыргыз жана дүйнөлүк адабият таануу илиминин соңку жетишкендиктерине таянып, кыргыз адабиятынын тарыхын илимий-теориялык жактан иликтеген эмгектердин баалуулуктарын, көркөм маданияттан алган ордун улуттук адабият таануу илимибизде биринчи жолу ар тараптан изилдеп бергендигиндиги жөнүндө кеп болот.

Аннотация: 40-60 лет профессиональной литературы двадцатого века - эта статья рассматривает историю науки, научных достижений, научных и творческих направлений мировой литературы, на основе последних достижений науки, литературы, истории, научных исследований культуры и искусства национальной литературы, является целью нашего исследования

Annotation: 40-60 let professional'ney literatury dvadtsatogo veka, eta stat'ya rassmatrivayet istoriyu nauka uchenoy stepeni v nauchnykh dostizheniy nauchnykh i razlichiy, obnaruzhennykh v atmosfere, nauchnykh i teoreticheskikh napravleniy i mirovoy literatury, na osnove poslednikh dostizheniy nauki, literatury, istorii, nauchnykh issledovaniy v vyrabotkakh teoreticheskikh znacheniy, kul'tura i iskusstvo natsional'noy literatury, yavlyayetsya znachimost' nashego issledovaniya pervuyu

Урунттуу сөздөр: кыргыз адабияты, кыргыз совет адабияты, поэзия, проза, драматургия, балдар адабияты, этаптары.

Ключевые слова: кыргызская литература, кыргызско советская литература, поэзия, проза, драматургия, детская литература, этапы.

Key words: Kyrgyz literature. Kyrgyz Soviet literature, poetry, prose, drama, children's literature, stages.

Кыргыз совет адабиятынын жаралыш, калыптаныш жана өнүгүш жолу ар түрдүү процесстерди баштан өткөрүп калыптангандыгын көрдүк. Ар бир элдин, улуттун өзүнүн тарыхы бар. Элдин тарыхы, анын маданиятынын тарыхы ошол элдин басып өткөн тарыхый жолу, баштан кечирген тарыхый окуялары менен тыгыз байланышта турган ушулар менен шартталат десек да болот. Кыргыз эли Орто Азиядагы эң байыркы элдерден болуу менен көптөгөн доорлорду басып өтүп, татаал шарттарды, жашоону баштан кечиргени тарыхта белгилүү. Ошол башынан өткөргөн окуяларды, өздөрүн кубанткан, кайгырткан, маселелери тууралуу ыр курап, жомок, миф жаратып, аны муундан муунга оозеки сактап, жеткирген биздин ата-бабаларыбыз кийинки урпактарына ат көтөргүз адабий мурас калтырып кетишти. Алардын салты таш жазууларында уланды, акыры XIX кылымдын аягында кат сабаты ачылган көркөм сөз ээлери, кол жазма адабиятын түптөп, кийинки жазма адабияттын пайда болушуна өбөлгө түзүштү. Ошентип, тарыхтын бир барагында, т.а. Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийин кыргыз эли толук бойдон жазуу маданиятына, сабаттуу болуу маданиятына жетишти.

Белгилүү бир тарыхый коомдук формацияда жашаган кыргыз элинин кадимкидей адабияты пайда болду. Анын жанрдык көп түрдүүлүгү акырындап өнүгө баштады, ал тургай өнүгүүнүн белгилүү бир этабын башынан өткөрдү. Ушул коомдук – тарыхый шарт артка кылчайып, көркөм сөз өнөрүнүн жаңы тиби, формасынын тарыхына сереп салууну күн тартибине койду. Бул мезгилде СССР деген чоң державанын курамын кирген бардык адабияттын тарыхын жазуу иши колго алынып жаткан мезгил эле. Ошентип, кыргыз адабиятынын тарыхын иликтеп, анын пайда болуу, өнүгүү жолун аныктап, ар бир мезгилдин адабиятынын өнүгүш тенденцияларын илимий негизде карап, жыйынтыктар чыгарууга

мезгил жеткен учур келди. Адабияттын тарыхын изилдөө анын кийинки өнүгүш перспективаларын белгилөөгө шарт түздү.

Кыргыз адабияты басып өткөн жолду системага салып, илимий жалпылоого алуу үчүн кылган аракеттер, 40-жылдардан башталган, 1943-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхынын очерки» аттуу китеп жарык көрүп, өз учурунда кыргыз окурмандарына чон сүйүнүч алып келген. Бул эмгек адабияттын тарыхын жазуудагы алгачкы саамалык богондуктан, , анда кыргыз фольклору менен жазма адабиятыбыздын материалдары топтоштурулуп биринчи жолу белгилүү бир системага салынып, илимий жактан биринчи жолу иликтеп баа берүүгө аракет жасалган. Алгачкы тарыхтын Автору К.Рахматуллин болгон. Ал кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча жазылган эмгегинде совет адабияты жазма адабияттан мурда эле болгон деген оюн эл акындары Токтогул, Барпы, Калыктын чыгармаларынын негизинде, т. а, алардын Советтик түзүлүштү даңктап ырдаган ырларынын мисалында бекемдөөгө аракет кылган. Адабиятчынын бул пикири түп тамырынан, принципалдуу түрдө туура эмес. Анткени ал адабият деген түшүнүккө жазма профессионал адабият кире тургандыгын эске алган эмес.

Аталган тарыхта автор “Адабият майданында тап күрөшү” темасында 30-жылдарда чоң маани берилгенин, анын жазуучулардын чыгармачылык чеберчилигинин өнүгүшүнө жазуучулар союзунун ролу, андагы идеологиялык кармаштар туралуу мезгилдин өзгөчөлүгүн эске алып, өз көз караштарын туура берген. Өзгөчө “Творчество маселелери” деген бөлүмдө ошол мезгилдеги көркөм эстетика маселелерине кайрылып, кыргыз жазуучуларынын чеберчилигинин өсүшүндө орус адабиятынын таасири зор болгондугун аргументтүү далилдей алган. Адабияттын тарыхы боюнча жазылган бул алгачкы эмгектен К.Рахматуллин ошол мезгилде акын-жазуучу катары коомчулукка кеңири таанылып калган А.Токомбаев, М.Токомбаев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөнбаев, К.Маликов, Т.Сыдыкбеков, Т.Үмөталиев сыяктуу акын-жазуучулардын чыгармачылыгы жана чыгармаларына токтолуп, алардын негизилерине биринчилерден болуп адабий анализ жүргүзгөн. К.Рахматуллиндин тигил же бул чыгармаларга карата жасаган анализдери автордун илимий теориялык даярдыгы өз мезгили үчүн кантсе да жетиштүү болгондугунан кабарлайт.

К.Рахматуллин 30-40-жылдардагы кыргыз адабиятында сатира жана юмор жанрлары таптакыр эле жок экенине да токтолот. К.Рахматуллин тарабынан жазылган тарыхтын жогорудагыдай алгылыктуу жактары бар экендигин белгилөө менен автордун калпыс, туура эмес пикирлерине да токтолдук. Мисалы: К.Рахматуллин М.Элебаевдин “Узак жол” очерк түрүндөгү повесть деген так эмес аныктама берет. Профессионал акындар жөнүндөгү бөлүмдү жазууда К.Тыныстанов, С.Карачевдерди унутта калтырып, анализин туурадан туура А.Токомбаевдин чыгармачылыгын иликтөөдөн баштайт. Албетте, эмгек кыргыз адабиятынын тарыхын жазууга арналган соң, жогорудагыдай каталардын орун алышы тактыкты сүйгөн тарых үчүн кечиримсиз эле. К.Рахматуллин К.Маликовдун “Балбай” поэмасынан да чоң идеологиялык ката таап, бир беткей сынга алганы ал поэманын убагында кендириинин кесилишинде К.Рахматуллиндин аталган эмгегинин да зор салымы болгонбу? деген суроо туудурат.

Ошентсе да К.Рахматуллин тарабынан жазылган “Кыргыз адабиятынын очерктери” (1943) кыргыз адабиятынын тарыхын жазуудагы алгачкы аракет катары улуттук маданиятыбыздын тарыхында жашап кала берчү эмгек. Адабиятчы анда мүмкүн болушунча 30-40-жылдардагы адабий өнүгүүнүн картинасын түзүп берүүгө аракет кылган десек болот.[4, 221]

XX кылымдын 40-жылдарында адабияттын тарыхын жазууга арналган экинчи эмгек М.Богданованын “Киргизская литература” (1947) аталышындагы орус тилинде жарык көргөн китеби. Бул эмгектин биздин оюбузча аткарган миссиясы абдан чоң, анткени 1-жолу кыргыз адабиятынын башаты, калыптанып өнүгүшүнүн тарыхы орус тили аркылуу СССР мезгилиндеги көп улуттуу калктарга тааныштырган. М.Богданова К.Рахматуллинден да илимий даярдыгы бийик, көп улуттуу совет адабиятынын тарыхынан кабары бар окумуштуу болгондуктан, тарыхты жазуунун масштабын кенен алганын байкадык. Ал кыргыз элинин бай оозеки чыгармачылыгынан кабар берип, учкай болсо да ал тууралуу токтолуп, системалаштырууга аракет кылган. Бирок эмнегедир профессионал адабияттын 1917-жылдан кийинки өнүгүшүнүн жети жылы актай калгандай. [2, 126] Ал дагы К.Рахматуллиндин көз карашын бөлүшүп, кыргыз совет жазма адабиятынын башаты А.Токомбаевдин “Октябрдын келген кези” аттуу ырынан башталат” деп жазат. Эки адбияттын мындай бир пикирде

болушунун турмуштук тарыхый негизи бар эле. Анткени тарыхтар жазылган убактарда социалисттик идеологиянын күчтүү кези болуп, байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтери боюнча али сөз жок эле. Ошондой эле 1937-38-жылдары репрессияга туушар болгон Касым Тыныстановдун анын замандаш калемдештери Сыдык Карачев, Орозакун Элепесов ж.б. жөнүнө да кеп кылууга тыюу салынган. Алгачкы эмгек катары зор мааниге ээ десек болот.

Ал эми 60-70-жылдардагы адабияттын тарыхы боюнча жазылган эмгектердеги бул мезгилдерде кыргыз филологиясында окумуштуулардын саны көбөйүп, атайын академиялык даярдыктардан өткөн, адистешкен тарыхчылардын илимге келиши менен кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөө ишинде көрүнүктүү иштер болгондугу байкалат. Адабиятчылар тарабынан бул жылдары акын-жазуучулардын чыгармачылыктарын монографиялык мүнөздө изилдениши да, «тарыхтын» жазылышына оң таасир этет. Ошону менен бирге, фундаменталдуу изилдөөлөр да жарык көрдү. Маселен, (М.Борбугуловдун «Кыргыз драматургиясынын өсүү жолу» (1969), К.Рысалиевдин «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» (1965), К.Бобуловдун «Кыргыз прозасында реализмди өнүктүрүүнүн жолдору»(1969) эмгектери басылып чыкты. Албетте, аталган эмгектер адабияттын тарыхын жазууда пайдаланылып, тарых жазуучулардын иштерин кыйла жеңилдеткен.

Бул жылдары Кыргыз ССР илимдер академиясынын тил жана адабият институтунун коллективи тарабынан жазылып, Т.Сыдыкбековдун башкы редакторлугунда «Кыргыз совет адабиятынын очерки» (1960) жарык көрүшү. Бул китепте биринчи жолу кыргыз совет адабиятынын өнүгүшү мезгилдештирилип, ар бир мезгилдеги адабий түрлөрдүн өнүгүшү жалпыланып, системалаштырылып каралган. Ошондой эле буга чейинки «адабият», боюнча жазылган эмгектерде эч сөз болбогон, кыргыз балдар адабияты жана адабий сыны боюнча да атайын бөлүмчөлөр жазылган. Мезгилдештирүү советтик коомдук өнүгүшүнүн маанилүү этаптарына ылайык тап түзүлгөнү байкалат. (Б.Керимжанова тарабынан иликтелген). Биздин пикирибизче, жогорудагыдай мезгилдештирүүдө принципалдуу бир нерсе эске алынбаган. Автор советтик адабияттын өнүгүшүнүн мезгилдештирүүсүн жетекчиликке алуу менен кыргыз адабиятынын өзүнө гана тиешелүү, өнүгүү өзгөчөлүктөрү да болгондугун эске алган эмес. Натыйжада кыргыз совет адабиятынын өнүгүшүн автор механикалык түрдө эле советтик коомдун өнүгүшү менен барабар карап коёт. Бул методологиялык жактан туура эмес болгондугун өз учурунда эле адабиятчы Ш.Умөталиев (« Кыргыз совет адабияты ушундайбы?») тарабынан айтылган.[7, 94] Адабияттын тарыхын изилдеген учурда анын тарых менен болгон байланышын гана карап чектелбестен, адабий өнүгүүнүн эстетикалык маселелерине карап, жыйынтык чыгаруу туура болот.

Мезгилдештирүүнүн экинчи этабындагы көркөм өнүгүүнүн тенденцияларын аныктоодо да бир кылка эместик байкалат. Маселен, кыргыз адабиятынын ошол мезгилдеги башка адабияттар менен болгон байланышы тууралуу бир ооз сөз жок. Эпикалык чыгармаларды талдоодо профессионалдуулук жетишпейт, анализдин ордуна чыгармалардын сюжеттерин кайталап айтуу менен чектелген учурлар арбын. Балдар адабияты жөнүндө сөз жок. Очеркте «Согуш мезгилиндеги адабият» бөлүмү Ж.Таштемиров тарабынан жазылган. Автор согуштан кийинки 15 жылдагы проза, поэзия, драматургияны иликтөөдө көбүнчө ошол мезгилде чыккан чыгармаларды санаптоо менен чектелген. Айрым учурларда көркөм эстетикалык деңгээлдери төмөн чыгармалар боюнча да сөз кылып, аларды «тарыка» киргизген. Анын ордуна ал мезгилдеги этаптуу чыгармаларга токтолуп, алар аркылуу тарыхтын картинасын чагылдарса болмок. М: Ч.Айтматов, Н.Байтемиров, С.Эралиев, Б.Сарногоевдин чыгармачылыгына кеңири токтолуу зарыл эле. Ж.Таштемиров жазган бөлүмдөгү дагы бир чоң кемчилдик ошол мезгилдеги адабияттын өнүгүшүндө зор мааниге ээ жазуучулардын экинчи (1954), үчүнчү (1959) съездери тууралуу бир да сөз айтылбагандыгы. 1958-ж. Москвада болуп өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун декадасы тууралуу да кеп жок. Ал эми драматургия бөлүмү өтө үстүрт жазылган. А чынында, кыргыз драматургиясынын жанр катары калыптанып өнүгүшү дал ушул мезгилден башталган. Ошол мезгилдин күчтүү драматургу Т.Абдымомуновдун драмаларына көңүл бөлүнбөгөн, К.Маликовдун «Бийик жерде», «Осмонкул» тарыхый, тарыхый - автобиографиялык чыгармалары, А.Осмоновдун драмалары таптакыр эле унутта калган.

Ошентсе да Ж.Таштемиров жазган бул бөлүмдөгү ийгилик катары анын биринчи болуп адабият тарыхына «Балдар адабиятынын» жана адабий сынды киргизүүсү болгон деп эсептейбиз жана бул

обзордук бөлүмдөрдөн, биздин оюбузча, балдар адабияты боюнча жазылган бөлүм кыйла кеңири жана терең жазылган. Ал эми адабияттаануу, сын бөлүмү өтө кыска жазылган. Мындай болушунун ошол мезгилдеги тарыхый шартка байланышкан жүйөөсү да болгон атап айтканда, 37-жылдагы репрессиянын эпкини 50-жылдарда деле өчө элек эле. Акыйкатсыз сындарга тарых өз баасын бере элек учур болгон. Балким сын маселесине Ж.Таштемировдун көп көлөм берип (болгону 2,5 бет) терең изилдебегени ушундан улам деген жыйынтыкка келдик.

Очерктин кийинки бөлүмү жазуучулардын индивидуалдык чыгармачылыгын иликтеген адабий портреттер бөлүмү түзөт. Мында Токтогул, Т.Молдо, Барпыга кеңири орун берилген. Токтогулга караганда Т.Молдо тереңирээк жазылган деген корутундуга келдик. Очеркте Токтогулдун совет доорундагы ырлары, Т.Молдонун тамсилдерди жазууда оозек тамсилдердин таасири, Барпынын сатиралык чыгармалары тууралуу пикир айтылып, бул багытта анализ жасап, бир тыянак чыгарбаганын кемчилдик катары белгилейбиз.[5, 324] Очеркке кирген А.Токомбаевдин поэзиясын Ш.Үмөталиев, прозасын К.Асаналиев жазган. Негизинен эки бөлүм тең жогорку профессионалдуу жазылган. Акындын поэзия, проза жанрындагы изденүүсүнүн эволюциясына кылдат талдоо жүргүзүшкөн. Ийгилик, кемчилдиктерин туура баалашкан. Ошондой болсо да бул бөлүм кемчилдиктерден кур эмес. К.Асаналиев А.Токомбаевдин «Жараланган жүрөк», «Мезгил учат», «Таң алдында», «Солдат элек», «Комуз күүсү» драмалары, повесттерине токтолгон эмес, бул албетте акындын чыгармачылык бейнесинин толук ачылышына көлөкө түшүрүп турат. Аалынын чыгармачылыгы боюнча жазылган сындардан да пайдаланган эмес. Бул, албетте, бөлүмдүн жазылыш деңгээлине терс таасирин тийгизген. М.Элебаевдин портрети адабиятчы Б.Маленов тарабынан жазылган. Автор изилдөөсүндө көп эмгек жумшап, акындын чыгармачылык индивидуалдыгын ачып берүүгө аракеттенсе да жалпылап жыйынтык чыгарып, бөтөнчөлүгүн конкреттүү ача алган эмес.

«Узак жолдогу» реалисттик стилди өздөштүрүүдөгү автордун кыйынчылыктарын белгилөө көз жаздымда калган. Мисалы: романдагы натуралисттик сүрөтөөлөр өңдүү кемчилдиктер жөнүндө автор эч сөз кылбайт. Биздин пикирибизде, К.Баялиновдун чыгармачылык портрети да очеркте өтө эле үстүрт жазылган. Ал эми Б.Керимжанова, С.Байгожоев, Д.Сулаймановдор биргелешип жазышкан К.Жантөшевдин портретинде анын драматургия жанрындагы изденүүлөрүнө кеңири орун берилип, прозаларына аз көңүл бөлүшкөнү байкалат. Мындай кылуу албетте туура эмес. К.Жантөшев чоң прозаик жана балдар адабиятына көп көңүл бурган жазуучу болгон. «Каныбек» толук бойдон 1958-жылы басылып чыккандыгына карабастан, автор анын 1940-жылдагы алгачкы вариантына гана токтолушкан. Аны да терең анализдешпеген. Бул тууралуу профессор Ж.Субанбеков өз учурунда туура сын айткан.[6, 121] К.Маликовго арналган бөлүм да өтө кичине, үстүрт жазылган., ырларына жүргүзүлгөн анализдер өтө эле мажес десек болот. Бул тууралуу учурунда эле Т.Үмөталиев, Ж.Субанбеков, Ш.Үмөталиевдер объективдүү сын пикирлерин жазышыптыр. Биздин пикирибизче, очерктеги жогорку деңгээлде терең жазылган бөлүм – К.Асаналиев тарабынан ишке ашкан Т.Сыдыкбековдун адабий портрети. Мында чыгармаларга көркөм эстетикалык жактан терең анализ жасалган. Бир гана биз байкаган кемчилиги кыргыз балдар адабиятынын көрүнүктүү чыгармасы «Тоо балдарынын» унутта калгандыгы.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Артыкбаев, К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст] / К. Артыкбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1982. – 518 б.
2. Богданова, М. И. Киргизская литература [Текст] / М.И. Богданова. – М.: Сов. писатель, 1947.– 289 с.
3. Бобулов, К. Пути развития реализма в киргизской прозе [Текст] / К. Бобулов. – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 168 б.
4. Кыргыз адабиятынын очерктери [Текст]. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1943. – 279 б.
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки [Текст]. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1960. – 511 б.
6. Суванбеков, Ж. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ар тараптан кеңири изилденсин [Текст] / Ж. Субанбеков // Ала-тоо. – 1961. – № 5. – 121-128 б.
7. Үмөталиев, Ш. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы ушундайбы? [Текст] / Ш. Үмөталиев // Ала - Тоо. – 1961 – № 3. – 94-104